

«ЯЗИЧНИЦТВО» ЧИ «АРХАЇЧНЕ ПРАВОСЛАВ'Я»?

Світлана ТВОРУН

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри загальнонаукових гуманітарних дисциплін
Вінницького інституту економіки
Тернопільського національного економічного університету

Анотація. У статті розглядається проблема висвітлення дохристиянських вірувань українського народу в сучасній навчальній та науково-популярній літературі; аналізуються підходи до з'ясування поняття верховного Бога, його назв і місця в пантеоні давньоукраїнських божеств; ставляться під сумнів переваги монотеїзму над політеїзмом; пропонується уточнити наукову термінологію щодо назви давньої релігії українців. Автор висловлює критичні зауваження відносно згадувань про дикунські звичаї і людські жертвоприношення, які потрапили до навчальних посібників і мають негативний вплив на формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді, формують почуття меншовартості українців.

Ключові слова: вірування, язичництво, архаїчне православ'я, автентична релігія українців, жертвоприношення українців, верховний Бог, пантеон давніх богів.

Одним зі слабких місць сучасної історичної науки є висвітлення давньої дохристиянської релігії наших предків. Прикрий факт, але пересічні українці зі своїми давніми божествами та міфологією ознайомлені гірше, ніж з віруваннями та божествами стародавніх греків, римлян чи єгиптян. Незважаючи на досить розпливчаті й непевні знання, у більшості з них сформовано негативне ставлення до давніх вірувань українців і побутує переконання, що вони знаходилися на дуже низькому рівні, включали дикунські обряди і людські жертвоприношення.

Такі судження не підтверджуються достовірними історичними даними, але, на жаль, потрапляють до навчальних та науково-популярних видань і шкодять формуванню національної самосвідомості нашого народу. Примусивши соромитись своїх традицій, батьківської віри, звичаїв, ми губимо у підростаючого покоління національну гордість, самодостатність, вкорінюємо відчуття меншовартості.

Дослідженнями дохристиянських вірувань давніх українців, а також слов'янських та протослов'янських племен займалося багато вітчизняних і зарубіжних археологів, істориків, етнологів, фольклористів – наших сучасників і авторів минулих століть. Можна виділити праці І. Огієнка (Митрополит Іларіон), Б. Рибаківа, М. Костомарова, В. Гнатюка, І. Нечуя-Левицького, В. Войтовича, В. Даля, Е. Аничкова, А. Афанасьєва, С. Токарева, Л. Нидерле, М. Гимбутас та ін.

Проте вчені і досі не дійшли єдиного висновку щодо власної назви релігії наших предків, цілісної картини пантеону головних божеств, різняться погляди щодо їх функцій, назв та ієрархії.

Метою даної статті є висвітлення окремих фактів, що стосуються дохристиянських вірувань наших предків; аналіз підходів до з'ясування поняття головного божества та назви давньої релігії українського народу; обговорення суперечливих висновків окремих навчальних видань щодо людських жертвоприношень та дикунських обрядів; залучення до обговорення проблеми широкого загалу науковців з метою повернення історичної правди про автентичну релігію українського етносу.

Щоб наші судження не були голосливими, наведемо цитати з поважних книг, у тому числі зі шкільного підручника: «Язичество культивувано й інші старі звичаї: на Івана Купала в кожному населеному пункті топили в річці чи озері найвродливішу дівчину, для загробного життя померлого глави сім'ї вбивали його дружин

та наложниць» [5, 44]. «Дажбог був суворим, і, щоб умилостивити його, слов'яни приносили жертви, в тому числі й людські» [6, 4]. «Значення прийняття християнства [йдеться про Київську Русь] важко переоцінити. Нова релігія утвердила високі морально-етичні цінності, ... поклала край практиці людських жертвоприношень, допомагала усталенню парної сім'ї» [3, 47–48].

Невже й справді у давнину українці топили на Купала дівчат? Якби такі звичаї існували, про них неодмінно були б якісь свідчення в українських легендах, віруваннях, фольклорі. А де ви бачили в українській культурі наложниць та «дружин» у множині? Чи, може, до десятого століття наші предки сім'ями не жили? Тож звідки беруться подібні висловлювання на сторінках науково-популярних та навчальних видань?

Здебільшого з давньої перекладної християнської літератури XI–XII ст. Аналіз подібних цитат з перекладної літератури зробив свого часу академік Б.Рибаків. У праці «Язычество древних славян» він пояснював: «Русский книжник XII в. (так можна передположително датировать протооригинал «Слова об идолах») взял за основу греческое поучение Григория Богослова на богоявление (праздник крещения 6 января), направленное против кровавых жертв и вакханалий античного язычества, но взял только часть древнего поучения и щедро насытил кратко пересказанный греческий текст вставками о славянском язычестве, т. е. дал «Слово» Григория «в толцех», с толкованиями применительно к славянскому миру» [7, 11]. Отже, автори, які посилаються на такі джерела, приписують нашим предкам традиції грецької, а не руської релігії. У деяких випадках подібні цитати до сучасних книг потрапляють зі свідчень про княжий двір. Зважаючи на норманське походження руських князів і сильний вплив норманської культури при княжому дворі, слід замислитись над тим, чи можна їх застосовувати при аналізі вірувань корінних русичів.

У даному контексті варто засумніватися, чи приносили Дажбогу людські жертви праукраїнці, якщо «Велесова книга» твердить про інше:

«І се варяги й елани богам дають жертву іну і страшну чоловічну.

І те ми не повинні діяти, яко ми Дажбожі внуки, І не маємо йти за іними стопами чужими» [1, д. 24 б].

Досить обережно ставитися до будь-яких свідчень християнських авторів про язичництво закликав І.Огієнко, який до того ж мав високі

християнські титули (професор православного відділу богословського факультету Варшавського університету, архієпископ Холмщини і Підляшшя, а згодом і Холмсько-Підляський митрополит Іларіон). У своїй ґрунтовній праці «До християнські вірування українського народу» він відкидає безпідставні звинувачення і дає позитивну оцінку давнім віруванням наших предків: «У всякому разі давнина не позоставила нам ані одного спокійного опису давніх вірувань, бодай так, як описувались звичайні події. Усе «поганське» нищилось і заборонялось, а коли про нього щось подавалось, то в викривленому освітленні» [2, 364]. «Серед українського народу поширено багато найрізніших оповідань, що не вільно ображувати сонця видом крові, а це посередньо вказує, що криваві жертви таки давно вивелися в нас... Пролита відкрито при сонці кров буде помщена, бо вона кричить до Неба. ... убивця приймає всі гріхи забитою на себе; а хто забиває праведного, приймає гріхи на себе й усіх тих, кого праведний міг би спасти» [2, 166].

Про те, що наші предки-анти не страчували і не приносили в жертву навіть військовополонених, також ідеться в готських та візантійських пам'ятках.

Наведені вище роздуми закликають переглянути висновки про те, що прийняття християнства позбавило наших предків людських жертвоприношень. Вони зникли набагато раніше, ніж наш народ ознайомився з Біблією. До речі, у Святому Письмі людських жертв вистачає: це і спроба Авраама принести в жертву на вимогу Бога свого сина Ісака [Біблія: 1 Книга Мойсея Буття. – Гл.23, п.1–12], і принесення Ісааком в жертву шляхом спалення своєї єдиної доньки [Біблія: Книга суддів Ізраїлевих. – Гл.11, п.30–39], та й мученицька смерть Ісуса Христа трактується не інакше як жертва за наші гріхи, а святе причастя полягає в частуванні віруючих хлібом і вином, які, за вченням церкви, при здійсненні обряду перетворюються на тіло і кров Господні.

Жертвою у наших предків була їжа, яку приносили богам для благословення, а потім урочисто споживали гуртом: «Приносити жертву визначалося словом «жрати» або «жертви», що полишилося аж до нашого часу в розумінні багато і квапливо їсти, – їли ж чуже. Жертва звалася ще «треба»... Замість «треба» часом казали «потреба» [2, 168]. Перелік слов'янських жертв наводить і «Велесова книга»:

«Се боги Русі не беруть жертви людської, ані тваринної,
лиш плоди, овочі, квіти, зерно, суру питну,
на травах настояну, і меди,
ніколи не живу птицю, ані рибу» [1, д. 24 б].

Наведемо ще кілька цитат І.Огієнка про здійснення «треб» нашими предками: «Жертовне м'ясо варилося в казанах, і те що належалося по жертві людям, тут же врочисто й сквапливо «пожиралося», «жерлося» в присутності бога. Це була жертвна трапеза, звичайно з відповідними грами, піснями та танцями. ... Залишки від жертви, як святош, кидали в вогонь або в текучу воду, або й закопували в землю, а часом брали собі, як талісман. На спожиття жертви склакалися й бідні, – це соціальний бік жертви. Багаті люди розвозили залишки жертви по місту й роздавали бідним» [2, 170]. «Найстаріші жертовні церковні приноси – це канун і кутя, що спочатку Християнства не дозволялися. Слово канун походить від гр. κανον, – наповнений їжею кошіль» [2, 172].

Саме в плетених кошиках і досі приносять українці до церкви на посвяту бабки і крашанки на Великдень, городину – на Маковія, мед, яблука, груші, сливи – на Спаса. А для хліборобів найголовнішою жертвою був і залишається хліб, який для кожної okazji мав свою назву і свою форму. Нами записано близько 80 найменувань обрядових хлібів та хлібобулочних виробів, які випікають українці до свят [8]. Колективне пригощання – краєння і роздавання обрядового хліба, перших плодів – є кульмінацією більшості народних ритуалів та свят, моментом єднання за допомогою спільної трапези з божественними силами і духами предків, оскільки вони, за народними уявленнями, живляться не матеріальною їжею, а її пахощами [9, 149].

Існує потреба визначитись і з науковим терміном, який би ідентифікував дохристиянську релігію наших предків. Терміни «поганство» і «язичництво», на нашу думку, є невдалими. Походження терміна «поганська віра» торкався І.Огієнко: «Віру Христову світ сприймав дуже помалу, але таки сприймав, і сприймали її спершу головню вищі круги народу та його видатніша сіл, селяни (по-латині pagus – село, paganus – сільський, селянин, pagani – селяни) вперто й довго трималися своєї власної дохристиянської віри, віри «поганської» (цебто сільської)» [2, 5].

В українській мові слова «поганські», «поганство» зовсім не асоціюються з іменником «селяни» чи прикметником «селянські», а трактується як погані, тобто гірші за інших (недостойні, шкідливі), і мають емоційно негативне забарвлення, а значить, дають негативну оцінку нашій автентичній релігії, навіть не розкриваючи її суті.

Щодо терміна «язичництво» висловився Б.Рибаків: «Нет более туманного и неопределенного термина, чем «язычество»; возникнув в церковной среде, он первоначально означал все дохристианское и нехристианское» [7, 3]. В Біблії термін «язичники» також живається у значенні «іновірці». Тому варто задуматись, чи логічно автентичну релігію корінного населення на своїй історичній батьківщині називати іновірською. До того ж цей термін у науковій літературі аж ніяк не пов'язаний з конкретною вірою конкретного народу і є спільним для релігій різних країн і навіть континентів, які дуже різняться за системою релігійних поглядів, моральних норм, обрядів і ритуалів.

Релігійні діячі сучасних українських рідновірських (неоязичницьких) осередків вважають, що до прийняття християнства автентична релігія наших предків називалася «православ'ям»: «Первісно слово «православ'я» означало «славлення богів», тобто язичницьку Богослужбу: прав (Права) – закон, що керує (правує) Всесвітом, а славлення – язичницький ритуал, урочиста служба, що супроводжується співом релігійних гімнів, які називали славами, – пише Г.Лозко [4, 97]. Така назва дійсно могла стосуватися саме дохристиянської релігії давніх українців, адже поза межами території колишньої Київської Русі східну гілку християнства не прийнято називати «православ'ям», за нею закріпились інші назви – християнська церква східного (грецького, візантійського) обряду або ж ортодоксальне християнство.

Що ж до значення слова «Права», то ним наші предки називали вищий божественний світ, від нього пішли слова «правити», «управляти», а також «правильний», «правий» (той, що діє згідно

з божими настановами), «правило», «право» – норми громадського життя, встановлені Богом. У сучасній українській мові збереглося і слово «їй-право», яке вживають під час клятви як синонім до слова «їй-богу». Відповідно до своїх уявлень про світобудову давні українці ділили світ на три частини: Праву, Яву і Наву, де Права – світ божественний, Ява – світ реальний, у якому ми існуємо наяву, Нава – світ померлих.

«Права ж бо є зложена Дажбогом,
А по ній, як пряжа тече Ява,
І та сотворила життя наше.
А тоді, коли одійде, смерть наступає.

Ява тече і твориться в Праві.

Нава бо є після ...», – записано у «Велесовій книзі» [1, д. 1].

Отже, у терміна «православ'я» така ж доля, як і у назви народу «руський», його, м'яко кажучи, позичили.

Говорячи про давню українську релігію, не можна обминути і проблеми єдиного підходу до ієрархії стародавніх божеств, походження їх назв, функцій, а також місця і ролі в житті людей. Спробуємо не погодитися ще з одним твердженням, яке міцно укорінилося на сторінках наукової літератури, про те, начебто політеїзм (багатобожжя) є нижчою формою релігії порівняно з монотеїзмом (єдинобожжям). А через те що в дохристиянських віруваннях нашого народу фігурують різні назви божеств, значить, і наша автохтонна релігія є примітивною, стоїть на нижчому рівні розвитку, ніж привнесене християнство.

На нашу думку, ієрархію богів на небі люди будували, переносючи на надприродні сили таку ж організацію, яка існувала на землі в їхніх громадах. Тому демократичні суспільства з республіканською формою правління – стародавні греки, римляни, анти і багато інших – дотримувались політеїстичних вірувань, а зі встановленням монархій та імперій формувалися монотеїстичні релігії. Епоха середньовіччя, коли релігійні вчення остаточно оформилися, отримали державну підтримку і мали неабиякий вплив на всі сторони суспільного життя, була епохою диктату і єдиновладдя на землі, тому на зміну багатобожжю приходять єдинобожжя. Один бог, один пророк, один правитель у державі. Проте в XXI ст. світ від тоталітаризму та авторитаризму впевнено рухається в бік демократії, республіканських форм правління, поділу влади на окремі гілки. А такій організації суспільного життя краще відповідають політеїстичні релігії з їх більшою свободою вибору та демократичним устроєм.

Що ж до давньоукраїнської релігії, то напередодні хрещення Русі у нас уже існувало поняття верховного Бога. «В договорі князя Ігоря з греками (944–945 р.) читаємо про того, хто порушить цей договір: «Да будет клят от Бога, і от Перуна», а в договорі Святослава 971 р.: «Да імеем клятву от Бога, в его же віруем, в Перуна і Волоса, скотья бога» [2, 95]. Слово «Бог», швидше за все, і є власною назвою верховного божества наших предків, яке в перекладі з давньоукраїнської означає «Творець». В українському фольклорі збереглося дієслово «бгати»: «сходьтєся до хати коровай бгати», – співається у весільній пісні. Саме бгати – творити, а не місити чи пекти, бо складовими короваю є не лише матеріальні речі – борошно, дріжджі, яйця..., а й молитви, обрядові пісні, рухи, моральна чистота коровайниці.

До питання, яке саме божество було у наших предків верховним, маємо висновки Б.Рибаківа про різні назви одного і того ж божества: «Учитывая обилие разных имен у одного и того же божества, накопившееся за многие столетия существования культа, мы должны осторожно судить о количестве славянских богов» [7, 356]. «Сварог («Небесный»), Стрибог («Бог-отец») и, как увидим далее, Род («Рождющий») – все эти слова могут означать одно патриархальное мужское божество, пришедшее на смену архаичным представлениям о Небесных Владычицах» [7, 432–433]. У коментарі до тексту він уточнює: «С представлением о Стрибоге как о божестве неба вполне увязывается и наименование ветров «стрибожьими внуками» («Слово о полку Игореве»)» [7, 433]. До цього переліку слів-синонімів, що означають назву давнього верховного божества наших предків, можна додати і слово «Бог» («Творець»), яке, на нашу думку, також є власною назвою.

У демократичному суспільстві існував поділ влад, тому у договорах Ігоря і Святослава згадується не лише Бог – верховне божество (Творець), але й Перун – громовержець, покровитель воїнства та дружинників і Велес – володар підземного царства, бог багатства, покровитель купців та ремісників.

Намагаючись привести до монотеїзму традиційну руську віру, князь Володимир головним богом зробив більш грізного Перуна. Ця кандидатура, з точки зору князя, була найкращою для утвердження влади військової знаті. Верховне божество (Бог, Род, Сварог, Стрибог) в уяві наших предків був схожим на старійшину племені, який передав окремі сфери господарства і захисту в управління своїм синам (помічникам) Сварожичам – Дажбогу, Велесу, Перуну, залишивши собі лише наглядові та дорадчі функції. Така кандидатура не підходила Володимирові, який намагався зміцнити свою владу і зосередити всі сфери управління в одних руках.

Але Перун – покровитель воїнства і військової дружини – так і не став єдиним богом для всього населення, селянство продовжувало поклонятись Дажбогу – подателю сонячного тепла і благодаті для землеробства і тваринництва, а для ремісників та купців головним залишався Велес. Тож довелося, як і в більшості європейських країн, прийняти християнство, з його жорсткою централізацією влади, ідеологією покори, аскетизму, мучеництва. На той час це зміцнило владу князя і його міжнародний авторитет, сприяло посиленню княжого впливу на організацію духовного і політичного життя в країні.

Крім верховного божества і його місця в давньоукраїнському пантеоні, назріла потреба розглянути відомих науці персонажів давньоукраїнської релігії, походження їх назв, коло обов'язків, сфери впливу. Незважаючи на обмаль достовірних письмових джерел, накопичилась певна кількість археологічних, етнографічних та фольклорних знахідок, що проливають світло на окремі деталі, з яких можна реконструювати цілісну систему релігійних уявлень наших предків.

За оцінками скептиків, така реконструкція може стати «художнім твором на вільну тему». Але якщо до обговорення залучити велику кількість спеціалістів різних галузей (істориків, археологів, етнологів, філологів, фольклористів, мистецтвознавців, а також релігійних діячів рідновірських течій), які на практиці намагаються реконструювати давні віровчення і пов'язати їх

з народною обрядовістю, можна дещо просунути в глибину вивчення нашої давньої культури і релігії. «Критерием правильности должна быть взаимосвязанность разгаданных сюжетов, слияние их в единую систему. Если системы нет, то поиск надо начинать заново», – зазначає Б.Рибаків [7, 174–175].

Отже, проблема висвітлення дохристиянських вірувань українського народу потребує широкого обговорення і систематизації, а також більш однорідного і виваженого висвітлення в навчальній літературі. А для цього слід виконати такі дії:

– не допускати в навчальній літературі некоректних висловлювань та принизливого ставлення до автентичної релігії наших предків, адже це сприяє вкоріненню почуття меншовартості українського етносу;

– порівнюючи віру нашого народу з іншими світовими чи регіональними релігіями, варто більше уваги приділяти її позитивним сторонам, тим паче, що їх є дуже багато, і не допускати використання фальсифікованих, неправдивих фактів та смакування недостовірними негативними явищами;

– необхідно узгодити і наукову термінологію. Терміни «язичництво», «поганські вірування», «неоязичництво» вважати загальними, які не ідентифікують власне українську релігію та віруючих. Для означення дохристиянської релігії давніх українців можна запропонувати терміни: «архаїчне православ'я», «дохристиянське православ'я» або «автентична релігія давніх українців». Щодо сучасних релігійних громад, що відроджують давні українські віровчення, замість назви «неоязичники» доцільно живати слово «рідновіри», що є їх самоназвою;

– широкого обговорення серед науковців з подальшим узгодженням позицій потребує і проблема приведення в певну систему пантеону давніх українських богів, дослідження їх ієрархії і сфер впливу, щоб хоча б навчальну літературу позбавити явно застарілих поглядів або сучасного суперечливого, а часто і діаметрально протилежного міфотворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Велесова книга: Легенди. Міфи. Думи. Скрижалі буття українського народу. I тис. до н.д. – I тис. н.д. / Упорядкування, ритмічний переклад, підготовка перекладного й автентичного текстів, стаття, довідкові матеріали Б. Яценка. Заг. ред. В.А. Довгича. – Індоевропа. – 7502 (1994). – Кн. 1–4. – 316 с.
2. *Іларіон Митрополит*. Дохристиянські вірування українського народу / І.Огієнко. – К.: Обереги, 1992. – 424 с.
3. *Історія України: Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів* / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Генеза, 2007. – 224 с.
4. *Лозко Г.С.* Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. – К.: АртЕк, 2001. – 304 с.
5. *Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І.* Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. – Харків: ВД «Школа», 2007. – 592 с.: іл.
6. *Популярна дитяча енциклопедія: Що? Як? Чому? Світ мистецтва* / Складання, оформлення та ілюстрації Українського фонду міжнародного молодіжного співробітництва. – Харків, 1999. – 160 с.
7. *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. Издание 2-е / Б.А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1994. – 608 с.
8. *Творун С.О.* Українські обрядові хліби: На матеріалах Поділля / С.О. Творун. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 96 с.
9. *Творун С.О.* Практична етнологія для ділових людей. – Видання 2-ге, перероблене і доповнене / С.О. Творун. – Вінниця: Книга-Вега, 2009. – 288 с.: іл.

Светлана Творун

«Язычество» или «архаическое православие»?

Аннотация. В статье рассматривается проблема освещения дохристианских верований украинского народа в современной учебной и научно-популярной литературе; анализируются подходы к выяснению понятия верховного Бога, его названий и места в пантеоне древних украинцев; берутся под сомнение превосходства монотеизма над политеизмом; предлагается уточнить научную терминологию относительно названия древней религии украинцев. Автор высказывает критические замечания касательно упоминаний о диких обычаях и человеческих жертвоприношениях, которые попали в учебные пособия и отрицательно влияют на развитие национального самосознания украинских школьников и студенческой молодежи, насаждают чувства неполноценности.

Ключевые слова: верования, язычество, архаическое православие, автентическая религия украинцев, жертвоприношения украинцев, верховный Бог, пантеон древних богов.

Svitlana Tvorun

«Paganism» or «archaic pravoslavia»?

Annotation. The article tackles the issue of highlighting pre-Christian beliefs of the Ukrainian people in contemporary educational and scientific literature. The approaches to clarifying the concept of the Supreme God, its names and the place in the pantheon of ancient Ukrainian Gods are analyzed. The advantages of monotheism over polytheism are questioned. The author proposes precision of the terminology in the ancient religion of the Ukrainians. Critical remarks are proposed concerning recollections of barbarian customs and human sacrificing in the contents of Ukrainian textbooks as those having negative impact on the formation of national identity of schoolchildren and youth, and bringing out the feeling of minor value among Ukrainians.

Key words: beliefs, paganism, archaic pravoslavia, authentic religion of the Ukrainians, sacrificing, the supreme God, pantheon of ancient gods.